

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО КОЗАЦТВО В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ (1917)

Зроблено спробу з'ясувати вплив історичної пам'яті про козацтво на формування та втілення моделей суспільно-політичної поведінки в контексті національно-державного відродження в Україні після Лютневої революції 1917 року.

Ключові слова: історична пам'ять, козацтво, національно-державне відродження, Україна, революція.

Після проголошення суверенітету перед Українською державою постала проблема консолідації політичної нації. Велику роль у цьому має відіграти історична пам'ять, оскільки вона є важливим чинником формування колективної ідентичності, спільного політико-культурного простору. Подібні процеси мали місце й після Лютневої революції 1917 р., коли українські провідники шукали в історичній пам'яті народу повчальні зразки боротьби за свободу та державність. Саме історична пам'ять про козацтво, тісно пов'язана з героїчним минулим, з добою українського державотворення XVII ст., стала вагомою складовою ідеології та практики національно-державного відродження революційної доби.

Автор ставить за мету з'ясувати вплив історичної пам'яті про козацтво на формування та втілення моделей суспільно-політичної поведінки в Україні у контексті національно-державного відродження після Лютневої революції 1917 року.

Проблема історичної пам'яті про козацтво в Українській революції 1917–1921 рр. досліджувалася у вітчизняній історіографії. В. Лободаєв з'ясував особливості формування «козацького міфу», висвітлив причини появи вільнокозацького руху, здійснив комплексний аналіз діяльності загонів Вільного козацтва. Вплив «козацького міфу» на формування національної свідомості, відродження традицій українського козацтва у добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр. дослідив С. Рудько [1]. Однак у запропонованому автором формулюванні зазначена проблема не вирішувалася.

Протягом століть українська народна свідомість виробила два життєві ідеали, які суперечили і водночас доповнювали один одного: перший – селянський (мир, земля, праця), який сповідував «стиль притаємного існування», що супроводжувався «уникненням широкого контакту зі світом» і породжував конформізм, пристосування до обставин; другий – козацький (воля, війна, здобич), який орієнтувався на героїчний, авантюрний, активно-агресивний стиль життя [2, с. 53]. Певний ескапізм української ментальності став закономірним підсумком багатолітньої колоніальної підлеглості українців [3, с. 102].

Оскільки другий ідеал не міг бути втілений в реальності, а жив лише у колективній свідомості широкого загалу, він знаходив своє виявлення лише в критичній ситуації соціального конфлікту. Коли насильство, експлуатація і визиск доходили у сприйнятті українців до крайніх меж, це провокувало відродження духу козаччини, вони збиралися в загоны та починали жорстоку боротьбу проти ворогів. Волелюбний козацький дух, що зберігся незважаючи на бездержавне існування українського народу, став одним з головних факторів формування національного ідеалу українця, національного менталітету. Однак діяльність козацтва у XVI–XVIII ст. мала й негативні наслідки: нестабільність, непослух, тенденцію до взаємної боротьби, руйнування власних і чужих життєвих форм [4, с. 67]. Ідея козацької свободи часто набувала деструктивних форм, тлумачилися В. Антоновичем як стихія «воли без меж», апофеоз руйніцтва [5, с. 70]. Відтак бездержавність та козацька «вольниця» виробили певну анархічну ментальність українців, що відіграло свою негативну роль у збройній боротьбі за свободу в революційну добу [6, с. 88–90].

Із входженням частини українських земель до Російської держави у XVIII–XIX ст. зіштовхнулися різні політичні традиції: самодержавства та козацтва [7, с. 190]. Запровадження кріпосного права і посилення гноблення «неминуче породжувало рефлексію за старими вільними часами. Винною у своїх незгодах селянин бачив російську державну систему і її провідників – «москалів» [8, с. 20].

В історичній пам'яті українського народу збереглися події визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і створена ним держава – Гетьманщина. Однак на початку XX ст. існування автономної Гетьманщини і особливий устрій адміністративного та громадського життя в Україні через уніфікаторську політику царизму набув напівміфічного характеру.

До початку XX ст. в Україні зберігся широкий прошарок колишніх козаків, які не знали кріпацтва, людей, які цінували особисту свободу, були власниками землі і мали дещо іншу, здебільшого не конформістську соціальну психологію [9, с. 13]. Так, на Лівобережній Україні близько десятої частини земельного фонду належало рядовим козакам, які розселилися у селах за часів Запорозької Січі. На початку XX ст. вони, як правило, мали такі ж земельні наділи, як і інші селяни. Проте козацькі сім'ї, краще зберігаючи у своїй пам'яті події минулого, боротьбу своїх предків за волю України, виділялися своєю ментальністю, патріотизмом [10, с. 117]. Не лише козаки, але й селяни зберігали в собі з козацьких часів рештки «гайдамацького духу». В українських хліборобів цей дух, навіть попри вплив кріпацтва, зумовлював збереження в їхній ментальності особливої гідності [11, с. 218].

Я. Грицак стверджує, що «вироблений нащадками козацької старшини міф козацької України зберіг свою притягальну силу аж до початку XX століття» [12, с. 15]. Сутністю цього міфу була ідея рівності, яка здавна розумілася як втілення гасла «Україна без хлопа та пана», перетворення всіх селян на козаків, тобто людей, вільних від державно-соціального тиску.

Протягом століть громада була основним осередком соціального життя українського селянства. Вона формувала, зберігала і прищеплювала своїм членам ідеали, цінності та норми цього життя. Громада виробила свою модель управління, яка формувалася на основі вічового ідеалу станової селянської демократії – вирішення усіх питань сходом, тобто радою усіх домогосподарів. Провідною ідеєю українського народу був «принцип вічевий» – принцип широкого демократизму. Громадівський (вічовий) демократизм був характерною рисою соціального життя українців, зазначав В. Антонович. Він писав, що народні ідеали об'єктивувалися «в стародавнім вічі, в козацькій раді», у таких формах етносоціального устрою, «де члени мали волю і рівноправність» [13, с. 90–101].

Протягом XIX ст. село було основним осередком розвитку української народної культури. Саме воно постійно відтворювало український етнос. Відбувалося це, на думку В. Верстюка, швидше завдяки здоровому консерватизму, притаманному життю села, ніж через високу національну свідомість селянства [14, с. 21]. Як наслідок, широкий загальний українського селянства мав слабе уявлення щодо своєї національної ідентичності. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що на початок революції 1905 р. рівень національної свідомості українців був настільки низьким, що вона «не набрала на Україні виразного національного забарвлення» [15, с. 479].

Завдяки діяльності інтелігенції «просвіт» та політичних партій, незважаючи на нівеляцію царизмом національної свідомості, відбувався процес української самоідентифікації селянства, що, відповідно, спонукало до підтримки національно-політичних вимог. Так, після Лютневої революції 1917 р. Яриловичський сільський сход на Чернігівщині, обговоривши останні революційні події, дійшов висновку, що їх село розташоване на території України, і вони за своїми звичаями і частково мовою цілком схожі на українців. Тому ухвалив резолюцію: 1) визнати себе народом українським; 2) вітати та підтримувати всі українські органи на чолі з Центральною Радою.

Діячі українського національно-визвольного руху в регіонах, користуючись свободою, що настала, розпочали пропаганду української справи серед селянських органів влади, маючи на меті розбудити історичну пам'ять про козацькі вольності, про колишню державу – Гетьманщину. Так, на зборах сільських старост Вінничини представник «Союзу подільських українців» вітав селян «як нащадків колишніх вільних козаків, які вже двісті літ тому під керуванням своїх отаманів-гетьманів здобули українському народу таку саму волю як і тепер» [16].

Про національно-патріотичне піднесення свідчать численні заходи, які обставлялися як своєрідні політичні спектаклі. Це були «загальні віче», «свята праці», урочисті відкриття «пам'ятників Свободи» тощо. Показовою була символіка маніфестації, що відбулася 9 квітня 1917 р. у с. Мала Павлівка на Полтавщині. Спочатку пройшла панахида по Тарасу Шевченку та полеглих борцях. Потім велелюдна процесія пішла селом. Її супроводжували вершники,

одягнені запорожцями, з національними синьо-жовтими прапорами. Маніфестанти несли революційні червоні прапори та плакати «Хай живе вільна Україна!» та «Слава Україні!». На гарбі їхала уквітчана дівчина, що символізувала «Молоду Україну». Дівчата співали українських пісень [17, с. 151]. Такі заходи справляли величезний вплив на селянську свідомість, зокрема й політичну.

Відсутність у свідомості селян історичного прецеденту української державності, цілеспрямована нівеляція царизмом національної ідентичності призвела до притуплення у широкого загалу почуття причетності до всієї України, загальноукраїнського патріотизму і отожднення себе передусім з певним регіоном, «малою Батьківщиною». До того ж сільськогосподарська праця обмежувала соціальну мобільність селян, тісно прив'язувала їх до свого села, свого повіту [18, с. 11]. Н. Григоріїв констатував, що «селянський патріотизм міцний, але дуже вузький, обмежений селом, краєм» [19, с. 38].

Після революції, при формуванні органів влади селяни воліли, щоб вони отримали назву «Народні Ради». Патріархальна свідомість селян, особливими смислами наділяла слова-поняття, з якими у них пов'язувалися певні позитивні або негативні асоціації. Відтак назва «Рада» асоціювалася у селян з українськими історичними формами народоправства, що характеризувалися рівністю та демократизмом – вічем, як Радою представників усіх родин села та загальною козацькою Радою [20, с. 165–167], і сприймалася хліборобами, як найбільш відповідний їхнім сподіванням владний устрій, який містив поняття «радитися всім, вирішувати спільно».

Слабкість адміністративних та правоохоронних органів у період Тимчасового уряду та УНР, фактичний стан безвладдя спонукали місцеві громади та самоврядування до самоорганізації. Передусім це були загони Вільного козацтва – українські добровільні військово-міліцейські з'єднання, створені для охорони правопорядку. Їх перші формування з'явилися ще у квітні 1917 р., але особливо поширилися з наростанням анархії.

Ідеологічну основу вільнокозачого руху склав почерпнутий з глибин історичної пам'яті козацький військово-політичний ідеал. Побудований на демократії прямої дії, де всі мають рівні права, де влада обиралася на загальному зібранні [19, с. 47, 56] цей ідеал глибоко засів у народній свідомості, оскільки був уособленням народовладдя, широкої демократії, загальної рівності. Однак, базуючись на цінності козацької волі [21, с. 190], у селянському розумінні волі від впливу держави, а також домінуванні звичаєвого права, тобто права, за яким суспільні відносини регулювала громада, згідно із місцевими звичаями та правилами, а не державні юридичні акти, він ніс у собі значні анархічні тенденції.

В умовах послаблення державної влади та постійної військової небезпеки українське селянство почало виробляти власні норми регуляції громадського життя. У відродженні романтизованих козацьких порядків вбачався шлях

до вирішення наявних суспільних та політичних проблем. Так, у статуті загону Вільного козацтва с. Рожнівки Борзнянського повіту Чернігівської губернії зазначено: «Ми...пам'ятаючи, як славні предки наші боронили від ворогів рідний край і вважаючи, що настав рішучий час остаточно та назавжди визволитись Україні від московського панування...» [22].

Широке використання діями українського визвольного руху козацької тематики у пропаганді ідеї національної державності, екстраполяція державотворчих процесів доби Б. Хмельницького на сучасність, створювало у народу враження, що саме козацький політичний ідеал має бути реалізованим.

Але зазначений ідеал, будучи вагомою складовою політичної свідомості народу, через відсутність у ньому системи державного права інколи не так сприяв побудові держави, як породжував деструктивні процеси і викликав антидержавні настрої. Показовим є донесення Бердичівського повітового комісара Київської губернії у грудні 1917 р. щодо діяльності поширених тоді формувань «Вільного козацтва»: «Вільний козак, той же селянин, забезпечений зброєю, закликаний, на його думку, захищати інтереси народу. А народний інтерес у кожному селі вирішується по-своєму, а саме в дусі, бажаному чи вигідному для даної громади. Тому нерідкі випадки відмови виконувати розпорядження влади, оскільки це розпорядження «йде проти волі народу» [23, арк. 30 зв.]. Таким чином, демократичні ідеали українського селянства мали не так модерно-державну, як архаїчно-локальну, часто антивладну спрямованість.

Центральна Рада досить довго не наважувалася підтримати вільнокозацький рух, оскільки боялася, що при спрямуванні свідомості селянства на реалізацію своїх вузькокласових та локальних інтересів, озброєні загони Вільного козацтва на селі будуть сприяти подальшій автономізації селянських громад від державної влади і «великого суспільства». І дійсно, учасники вільнокозацького руху прагнули до створення своєрідних військово-адміністративних структур на зразок військово-територіального управління часів Б. Хмельницького. Відповідно, керівництво загонів Вільних козаків все більше втручалося у справи місцевих органів влади, через що провідники Центральної Ради ставилися до них з недовірою, оскільки вбачали загрозу ідеям соціалістичної демократії [24, с. 11].

Все ж, за відсутності значних збройних формувань, уряд УНР намагався використати рух Вільних козаків для охорони правопорядку в регіонах. Хоча місцеві адміністративні органи УНР висловлювали побоювання, щоб створення загонів Вільних козаків «не призвело ще до більшої анархії». Вінницький повітовий комісар доповідав у Київ, що сучасне становище у краї змушує більш помірковану частину селян «шукати виходу з анархії в самообороні і може піти на утворення Вільного козацтва, про яке до нього дійшли чутки» [25, арк. 18]. На Вінниччині вже є села, де Вільне козацтво засновано самими селянами, які «просять офіцера-інструктора».

Врешті, Подільський губернський комісар надіслав місцевим владним структурам циркуляр «негайно приступити до заснування Вільного козацтва» [25, арк. 11, 16].

У інших регіонах також ширився вільнокозацький рух. 25 січня 1918 р. на засіданні Смільчинських волосних земських зборів Волинської губернії звернено увагу на поширення грабунків, убивств, опір владі на місцях. Для того, щоб проводити постанови в життя та наводити порядок, прийнято рішення сформуванню Вільне Козацтво [26, арк. 8]. Для недопущення грабунків та безпорядків Копистянський сільський сход на Поділлі 30 січня 1918 р. на чолі з головою Пеньківської волосної управи ухвалив організувати у селі Вільне козацтво.

Загони Вільних козаків багато зробили для захисту сіл та містечок від насильства та пограбувань, але з іншого боку – не підкоряючись місцевим адміністративним органам та втручаючись у їхні справи, вони сприяли дезорганізації суспільного життя.

Таким чином, в історичній пам'яті українського народу сформувався своєрідний «козацький ідеал». Для селянської свідомості він мав особливу притягальну силу, оскільки його сутністю була ідея рівності та свободи, перетворення всіх селян на козаків, тобто людей, вільних від жорсткого адміністративного підпорядкування та соціального гніту. Водночас козацька свобода у селянській ментальності сприймалася як свобода особистого волевиявлення, а не свобода унормована і обмежена правом, тому така свобода часто вироджувалася в охлократію та анархію.

«Козацький ідеал» як складова традиційної свідомості був значно присутній у своєрідній «селянській ідеології» революційної доби, тому й експлуатувався різноманітними політичними угрупованнями. Зазначений ідеал, як згадка про політичну традицію і спосіб буття українців XVI–XVIII ст., сприяв відродженню національної свідомості, реанімації в історичній пам'яті існування державних утворень і консолідації українців навколо реалізації політичних програм щодо створення власної державності.

Список використаних джерел:

1. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – 671 с.; Рудько С. О. Відродження традицій українського козацтва у добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. // Історія – Ментальність – Ідентичність. – Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XXI століття: Колективна монографія / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінського, П. Сержені. – Л., 2011. – 536 с.

2. Кульчицький О. Світовідчуження українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 55–60.

3. Поліщук І. О. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: Дис. ... канд. політ. наук. – Харків, 1998. – 199 с.

4. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–71.
5. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.
6. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич // Генеза. – 1997. – № 1(5). – С. 74–101.
7. Рафальський О. О. Вплив Переяславського договору 1654 року на цивілізаційні процеси в Україні. – К.: Вид. дім «Академперіодика» НАН України, 2004. – С. 190–193.
8. Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К.: «Заповіт», 1997. – 344 с.
9. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні: в дискусійно-му порядку. Для членів КП(б)У. – К.: Державне видавництво, 1921. – 40 с.
10. Ресент О. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
11. Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. Присяжнюк // Вісник Львівського університету. – Серія: історична. – 2002. – Вип. 37. – С. 210–218.
12. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
13. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101.
14. Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 471–483.
16. Свободный голос. – 1917. – 18 марта (№ 4).
17. Черниговская земская газета. – 1917. – 28 апреля (№ 34); 14 июля (№ 53); Труд. – 1917. – 28 апреля (№ 18).
18. Супруненко В. Народини. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя: Просвіта, 1993. – 176 с.
19. Григоріїв Н. Я. Українська національна вдача. – Вінніпег: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. – 62 с.
20. Бевз Т. А. Народовладдя як система українського державотворення (за творчим спадком Н. Григорієва) / Т. А. Бевз // Події і особистості революційної доби: Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2003. – С. 164–204.
21. Швецова А. В. Національний характер як феномен культури. – Сімферополь: Таврія, 1999. – 265 с.
22. Народне слово. – 1917. – 20 жовтня (№ 45).
23. Держархів Київської обл. – Ф. 2796. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 30зв.
24. Лободаєв В. М. Українське вільне козацтво (1917–1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.
25. ЦДАВО України. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 23.
26. ЦДАВО України. – Ф. 1642. – Оп. 1. – Спр. 20.

Лозовой В. С. Историческая память о казачестве в контексте национально-государственного возрождения в Украине (1917)

Сделано попытку выяснить влияние исторической памяти о казачестве на формирование и воплощение моделей общественно-политического поведения в контексте национально-государственного возрождения в Украине после Февральской революции 1917 года.

Ключевые слова: историческая память, казачество, национально-государственное возрождение, Украина, революция.

Lozovyi V. S. Historical memory about the cossacks in the context of the national-state revival in Ukraine (1917)

An attempt to find out influence of historical memory about the cossacks on forming and embodiment of models of social and political behavior in the context of nationally-state revival in Ukraine after February revolution in 1917 is done in the articleю.

Keywords: historical memory, the cossacks, nationally-state revival, Ukraine, revolution.